

XX a. antros pusės pasipriešinimo judėjimas Sovietų Ukrainoje: esmė, mastai, formos ir metodai

OLEH BAŽAN

Daktaras, vyresnysis mokslo darbuotojas

Ukrainos nacionalinė mokslų akademija,

Ukrainos istorijos institutas,

Sovietų laikotarpio valstybinio teroro istorijos skyrius

(Kyjivas, Ukraina)

✉ bazhanclio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

ABSTRACT. The article highlights the general trends and features of the formation of the opposition movement in Ukraine from the late 1950s through the 1980s, and examines the forms and methods of the protest movement as well as the specifics of the information and communication activities of Ukrainian dissidents. The study focuses on the mechanism of political repression, the use of criminal legislation in the Ukrainian SSR to punish dissent, and the approximate number of citizens of the republic who were repressed for “anti-Soviet propaganda and activities” from the 1950s through the 1980s.

KEYWORDS: dissidence, samizdat, political repression, KGB of the Ukrainian SSR.

Dar visai neseniai beveik neturėjome palankių perspektyvų tinkamai apžvelgti XX a. šeštojo dešimtmečio antros pusės–devintojo dešimtmečio opozicinių srovių ir judėjimų veiklą. „Disidencija“ turėtų būti suprantama kaip filosofinių, ekonominių, politinių, religinių ir kultūrinių srovių, kurios visiškai ar iš dalies prieštarauja oficialioms doktrinoms visose materialinio ir dvasinio visuomenės gyvenimo srityse, visuma. „Disidentu“ galima laikyti asmenį, kurio pažiūros, įsitikinimai ir veiksmai visiškai ar iš dalies nesutampa su valdančiosios ideologijos dogmomis, realia totalitarinio režimo praktika. XX amžiaus šeštojo–devinto dešimtmečio antrosios pusės disidentų judėjimas Ukrainoje turi būti laikomas naujausia Ukrainos nacionalinio išsivadavimo judėjimo, nukreipto prieš valdantįjį sovietinį totalitarinį režimą, forma. Išsklaidyta archyvinė medžiaga, vyraujantis žinybinis požiūris į jos apdorojimą, tų įvykių dalyvių liudijimų prieštaravimai nesudarė sąlygų objektyviems ir darniems moksliniams apibendrinimams apie disidentų judėjimo Ukrainos SSR tipologiją, ypatumus ir mastą. Įsigaliojus Ukrainos valstybės įstatymui „Dėl susipažinimo su 1917–1991 m. komunistinio totalitarinio režimo represinių organų archyvais“ (2015), vėl atsirado galimybė visapusiškai susipažinti su buvusios sovietų specialiosios tarnybos dokumentais, padedančiais visapusiškai įsivaizduoti mažai žinomus XX a. šeštojo dešimtmečio antros pusės–devintojo dešimtmečio laikotarpio Ukrainos socialinio ir politinio gyvenimo puslapius, gana išsamiai apibūdinti oficialių valdžios struktūrų ir opozicinių jėgų priešpriešą politinėje, ekonominėje ir dvasinėje srityse, aiškiau atsekti SSRS ir Ukrainos SSR partinės valstybės vadovybės represinę politiką, kuria buvo siekiama užgniaužti kitokį mąstymą.

Socialinis ir politinis protesto nuotaikų formavimosi Ukrainos SSR kontekstas

Nikitos Chruščiovo atšilimo laikotarpis paveikė visas Ukrainos SSR socialinio, politinio ir kultūrinio gyvenimo sritis. Nacionalinės savimonės augimą ir politinės kultūros ugdymą daugiausia skatino teigiami pokyčiai dvasios sferoje, kuriuos nulėmė naujosios Sovietų sąjungos komunistų partijos (SSKP) vadovybės vidaus politikos liberalizavimo kursas. Tolstant nuo stalinizmo menko totali visų gyvenimo sričių kontrolė, silpo cenzūra, nyko kovos su nacionalizmu vajai, išsiplėtė kūrybinės ir mokslinės veiklos rėmai, radosi daug naujų mokslo centrų, visuomeninių organizacijų ir kūrybinių sąjungų. Atšilimo sąlygomis bene pirmą kartą Ukrainos sovietmečio istorijoje, nors ir deklaratyvia forma, buvo iškeltas klausimas apie būtinybę užtikrinti žmogaus teises kaip būtina tolesnės visuomenės socialinės raidos prielaidą. Vadovaujantis Ukrainos komunistų partijos Centro komiteto (UKP CK) sekretoriato 1963 m. kovo 4 d. nutarimu, ukrainiečių kalba buvo išleista Visuotinė žmogaus teisių deklaracija.

XX ir XXII SSKP suvažiavimų sprendimais įtvirtintas sovietinės visuomenės destalinizacijos procesas ir su juo susijęs dalinis galingos baudžiamosios sistemos griuvimas, masinė politinių represijų aukų rehabilitacija ir dvasinio gyvenimo atgimimas kokybiškai

pakeitė socialinę padėtį SSRS ir ypač Ukrainoje bei prisidėjo prie disidentinių idėjų formavimosi ir plitimo. Į gilaus praeities permąstymo procesą įsitraukė platūs Ukrainos SSR gyventojų sluoksniai. Iš archyvinų dokumentų matyti, kad Josifo Stalino asmenybės kulto kritika valdžios organizuojamuose susitikimuose gamyklose ir profesionalių kūrybinių darbuotojų susivienijimuose peržengė SSKP vadovybės nubrėžtus plačiamastės ideologinės kampanijos rėmus.

Chruščiovo antistalininio pranešimo aptarimų metu buvo keli atvejai, kai kalbėtojai griebėsi atviros sovietinės totalitarinės sistemos kritikos. Žurnalistas Viačeslavas Čornovilas prisiminė, kad „XX suvažiavimas ir asmenybės kulto demaskavimas man buvo tikras perversmas. [...] Akivaizdu, jog tai buvo paskutinis smūgis, po kurio ėmiau radikaliai peržiūrėti savo pažiūras, viską, ko buvau mokomas. Tikriausiai tada ir tapau disidentu [...]“¹.

Ženklys pokyčiai link sovietinio totalitarizmo modelio liberalizavimo lėmė naujų literatūrinių-meninių ir sociopolitinių tendencijos tarp Ukrainos intelektualinio elito – vadinamojo šešiasdešimtinių judėjimo – atsiradimą. Šešiasdešimtinių laikotarpio pradžia (XX a. šeštojo dešimtmečio pabaiga–septintojo dešimtmečio pradžia) pasižymėjo „tiesos ir sąžiningos laikysenos“, „savojo individualumo“, naujų kūrybos formų ieškojimais, moralinių ir etinių vertybių peržiūra gyvenime ir literatūroje. Poetų ir rašytojų Mykolas Vinhranovskio, Jevheno Hucalo, Ivano Dračo, Linos Kostenko, Vasylio Symonenko, Valerijaus Ševčiuko, literatūros kritikų Ivano Dziubos, Ivano Svitlyčno, Jevheno Sverstiuko, dailininkų ir grafikų Alos Horskos, Panaso Zalyvachos, Viktoro Zareckio, kompozitorių Lesios Dyčko, Valentinos Sylvestrovos, Mychailo Skoryko, kino režisierių, kino ir teatro aktorių Jurijaus Illenko, Ivano Mykolaičuko, Leonido Osykos, Lesios Taniuk, Serhijaus Paradžanovo ir kt. kūrybinis paveldas tapo XX a. septintojo dešimtmečio pradžios kūrybinio laisvėjimo, dvasinio demokratizmo, etinio maksimalizmo, nonkonformizmo, potraukio eksperimentuoti simboliu.

Jaunųjų menininkų kartos siekis kūrybos procese atsikratyti totalitarinio diktato vėliau išvirto nereglamentuotomis kultūrinėmis ir švietėjiškomis akcijomis (neformalus literatūros skaitymai, dailės parodos, represuotų menininkų atminimo vakarai, istorinio paveldo išsaugojimo priemonės, peticijų, skirtų ukrainiečių kalbai apsaugoti, rengimas ir kt.), kūrėsi neoficialios asociacijos, tokios kaip kūrybinio jaunimo klubai Kyjive, Lvive, Dniepropetrovsko srities Pridniprovsko mieste.

Šešiasdešimtinių kūryba buvo plačiai aptariama Ukrainos sovietinės spaudos puslapiuose ir kėlė vidines literatūrinės ir meninės diskusijas kūrybinėse sąjungose. Išreikšdami paramą kūrybiniam jaunimui, jų „prasmingiems ir drąsiems sprendimams“ ir eksperimentiniams ieškojimams, Rašytojų sąjungos, Dailininkų sąjungos ir Kompozitorių sąjungos literatūros ir meno elito atstovai švelniai ir atsargiai kritikavo naująją kartą

¹ Век XX и мир [XX amžius ir pasaulis], Москва, nr. 12, 1991, p. 27.

dėl jos apolitiškumo, susižavėjimo modernistinėmis teorijomis ir orientavimosi į Vakarų kultūros meninį paveldą. 1962 m. gruodžio 2 d. Chruščiovui griežtai sukritikavus Maskvos Manieže surengtą meno parodą, SSKP vadovybės susitikimų su kūrybine inteligentija 1962 m. gruodžio 17 d. ir 1963 m. kovo 2–8 dienomis Maskvoje tonas tapo signalu, kad Ukrainos literatūros ir meno kūrėjų sluoksniuose prasideda plataus masto kova su formalizmu ir „pseudonovatoriškumu“. Grynai profesionalias literatūrologines ir menotyrynes diskusijas apie jaunosios menininkų kartos nonkonformistinius ieškojimus, kėlusius nemenką rezonansą Ukrainos intelektualinėje erdvėje, pakeitė suasmeninta „principinga partinė kritika ir žemųjų grandžių partinių organizacijų ideologinis auklėjamasis darbas“. Respublikinis pasitarimas su kūrybine inteligentija 1963 m. balandžio 8–9 d., kuriame dalyvavo UKP CK sekretorius Andrijus Skaba, UKP CK nutarimai „Dėl kūrybinių sąjungų darbo ugdant jaunuosius rašytojus ir menininkus“ (*Про роботу творчих спілок по вихованню молодих літераторів і митців*, 1971 m. gruodis), „Dėl literatūros ir meno kritikos“ (*Про літературно-художню критику*, 1972 m. sausio 21 d.), „Dėl darbo su kūrybiniu jaunimu“ (*Про роботу з творчою молоддю*, 1976 m. spalio 21 d.) buvo persmelkti neigiamo požiūrio į kitokį mąstymą literatūroje ir mene ir turėjo tikslą „gerinti atmosferą“ kūrybinėse sąjungose.

Didžiulis ideologinis valdžios struktūrų spaudimas, įvairių jaunimo susivienijimų persekiojimo ir jų uždarymo faktai, baudžiamųjų priemonių taikymas šešiasdešimtininkams tapo tam tikru akstinu formuoti opozicinėms nuotaikoms tarp Ukrainos inteligentijos ir kitų visuomenės sluoksnių, nes akivaizdžiai demonstravo valdančiojo režimo požiūrį į tautinio atgimimo procesą, atskleidė antihumanišką režimo esmę.

Chruščiovo ekonominės ir socialinės reformos, kurios tebuvo kosmetinio pobūdžio ir nepalietė totalitarinės sistemos pamatų, sukėlė protesto nuotaikas net tarp marksistinei-lenininei ideologijai ištikimų žmonių. Užduotis kovoti už gilesnį sovietinės visuomenės destalinizacijos procesą ir jo tolesnę plėtrą bei marksistinės-lenininės ideologijos „grynumo“ įtvirtinimą kėlė XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje Ukrainos teritorijoje veikusios nelegalios organizacijos: Demokratinė socialistų sąjunga (Odesos sritis), Sovietų Sąjungos lenininė komunistų partija (Charkivas), Kovos už Lenino idėjų įgyvendinimą partija (Luhanskas) ir kt.

Destalinizacijos nenuoseklumas ir ribotumas visoje SSRS ir ypač Ukrainoje paskatino naują kovos su bet kokiais kitokio mąstymo apraiškomis etapą. Koreguodamas valstybės politinę doktriną, naujasis šalies vadovas neketino nukrypti nuo išbandyto valdymo teroru ir prievarta metodo. Siekdamas išlaikyti savo rankose visą valdžią ir užtikrinti sovietų politinės sistemos ideologinio pagrindo vientisumą, Chruščiovas kartais griebdavosi teroristinių metodų. Tačiau teroras kaip politinių oponentų bauginimo ir tramdymo smurtinėmis priemonėmis politika Chruščiovo atšilimo laikotarpiu įgijo liberalesnes formas ir buvo naudojamas labiau selektyviai bei taikomas individualiai. Teroro recidyvai pasireiškėdavo

visą „chruščiovinį dešimtmetį“ ir buvo pastebimi tiek sovietų valstybės vidaus, tiek užsienio politikoje. Nusistovėjusių vertybių revizavimas, kritinė praeities analizė ir politinio teroro aukų rehabilitavimas vykstant destalinizacijai visai nereiškę, kad grupė vyresniųjų komunistų partijos funkcionierių ir vadovų pakeitė savo požiūrį į disidentus kaip sociopolitinį sovietinės visuomenės reiškinių. Valdantysis elitas, vadovaujamas Chruščiovo, visai kaip ir Stalinas, įvairias opozicijas apraiškas vertino kaip mirtiną grėsmę valdančiajam režimui.

Praėjus keliems mėnesiams po SSKP XX suvažiavimo, SSRS vadovybė priėmė sprendimus, kurie ne tik užkirto kelią nuomonių ir požiūrių pliuralizmui, bet ir paskatino partines organizacijas, jėgos struktūras kovoti su bet kokiais opozicinėmis nuotaikomis įvairiuose gyventojų sluoksniuose. SSKP CK 1956 m. gruodžio 19 d. rašto „Dėl partinių organizacijų politinio darbo masėse stiprinimo ir antisovietinių priešiškų elementų išpuolių stabdymo“ svarstymas žemesniuose partijos skyriuose baigėsi garsia ideologine kampanija, kurią vykdant buvo paneigiami teigiami šalies desovietizacijos pasiekimai ir realiai bandyta atgaivinti stalinizmo teoriją ir praktiką. Demokratinių permainų trapumas ir neišbaigtumas lėmė staigų šalies posūkį neostalinizmo link.

Politinio kurso pasikeitimą pirmiausia pajuto inteligentija, kuri po trumpo „patriukšmavimo“ vėl buvo įkalinta ideologiniuose gniaužtuose. Neatsitiktinai XX a. septintojo dešimtmečio viduryje daugelis mokslo ir meno inteligentijos atstovų užėmė tvirtą nonkonformistinę poziciją režimo atžvilgiu ir sudarė įvairių pagrindinių organizacijų ir grupių branduolį. Nusivylimas valdžios politika buvo pastebimas tarp darbininkų ir valstiečių, jų nepasitenkinimą didino sunki šalies ekonominė padėtis ir akivaizdžios SSKP vadovybės klaidos socialinėje ir ekonominėje srityse. Net kosmetinius bandymus reformuoti politinę sistemą partijos nomenklatūra ir administracinis aparatas vertino kaip grėsmę savo egzistencijai ir ėmė rengti sąmokslą prieš Chruščiovą. Be to, socialinių ir ekonominių reformų žlugimas neigiamai atsiliepė Chruščiovo autoritetui ir sukėlė plačiųjų visuomenės sluoksnių nepasitenkinimą. Apogėjus buvo pasiektas 1964 m. spalio mėnesį, kai SSKP CK plenumo sprendimu Chruščiovas buvo pašalintas iš valstybės vadovo pareigų. Chruščiovo pakeitimas visuomenės nepasitenkinimo fone kuriam laikui stabilizavo padėtį. KGB prie SSRS Ministrų Tarybos pirmininkas Vladimiras Semičastnyjus informavo SSKP CK prezidiumą, kad 1965 m., palyginti su 1964 m., žmonių, užsiimančių socialinių ir ekonominių gyvenimą SSRS kritikuojančios medžiagos rengimu, skaičius sumažėjo daugiau kaip du kartus².

1965 m. SSRS ekonominė reforma, kuria buvo siekiama įveikti sovietiniam ekonomikos modeliui būdingas problemas (neefektyvus gamybos išteklių naudojimas, ūkio šakų plėtros netolygumai, mažas žemės ūkio efektyvumas ir t. t.), įkvėpė tam tikrų vilčių dėl piliečių gerovės. Priemonės, kuriomis siekta stiprinti ekonomines paskatas ir didinti dar-

² *Rusijos valstybinis naujausiosios istorijos archyvas (Российский государственный архив новейшей истории, toliau – RVNIA)* f. 89, ap. 6, b. 30, l. 2.

bo kolektyvų materialinį suinteresuotumą, plėtoti kaimo materialinę ir socialinę bazę, XX a. septintojo dešimtmečio antroje pusėje davė pastebimų teigiamų rezultatų. Tačiau aštuntojo dešimtmečio pradžioje komandinio valdymo būdu vykdomos ekonominės pertvarkos ėmė silpti. XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje kilo nauja visuomenės nepasitenkinimo banga, susijusi su gyvenamojo būsto problema, maisto produktų ir pramoninių prekių stygiumi, materialinio skatinimo principų pažeidimais. Dėl rimtų gamybos proceso organizavimo trūkumų ir atsainaus įmonių vadovų požiūrio į fabriką ir gamyklų darbininkų prašymus bei poreikius vien 1967 m. sausio–spalio mėnesiais respublikoje įvyko aštuoni atsisakymo dirbti atvejai, kuriuose dalyvavo 435 žmonės³. Nors XX a. septintajame dešimtmetyje ir aštuntojo dešimtmečio pirmoje pusėje daugiausia buvo kalbama apie pavienius kolektyvinio atsisakymo dirbti atvejus, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje Ukrainos SSR aukščiausioji partinė vadovybė buvo labai susirūpinusi dėl streikų judėjimo suaktyvėjimo SSRS – tai buvo pažymėta 1979 m. liepos 31 d. SSKP CK Politbiuro posėdyje svarstant klausimą „Streikai darbo kolektyvuose keliuose šalies regionuose“⁴.

XX a. septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais streikų judėjimo fone Ukrainoje atsirado daug nelegalių organizacijų ir grupių, kurių pagrindinis veiklos tikslas buvo kova už miesto ir kaimo darbininkų gerovę. Štai kelios tokio pobūdžio organizacijos: Ukrainos laisvės biuletenis (*Вісник свободи України*) (1963 m., Chersonas), Pagrindinis centras „Laisvė“ (*Підпільний центр „Свобода“*) (1962 m., Kostiantynivka, Donecko sritis), Tautinių komunistų partija (*Партія народних комуністів*) (1968 m., Doneckas ir Leningradas). Valdančiojo režimo socialinės ir ekonominės politikos klaidos, įvairių socialinių grupių, pirmiausia darbininkų ir valstiečių, nepasitenkinimas jų materialine padėtimi tapo pagrindiniu respublikos gyventojų protesto nuotaikoms augti ir esminiu veiksniu formuojantis Ukrainos SSR disidentiniam sąjūdžiui. Į augančią socialinę įtampą ir protesto potencialą Ukrainos visuomenėje atkreipė dėmesį Ukrainos komunistų partijos Centro komiteto pirmasis sekretorius Petro Šelestas. Jis 1972 m. sausio 9 d. dienoraštyje rašė:

1971 m. respublikoje užfiksuota daugiau kaip 100 priešiško turinio lankstinukų platinimo atvejų. Tarybiniai ir partiniai organai gavo 1000 anoniminių antisovietinio, šmeižikiško ir grasi-namojo pobūdžio laiškų. [...] Atlikome anoniminių aiškinamųjų lankstinukų autorių paiešką, tačiau kokia iš to nauda? Nustatėme 80 lankstinukų rengėjų ir platintojų, 221 anoniminių laiškų autorių, 24 asmenys buvo suimti ir patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Tačiau, bendrai paėmus, situacija yra labai sudėtinga.⁵

³ UKP CK, obkomų pirmųjų sekretorių, srities vykdomojo komiteto vadovų, respublikinių ministerijų ir departamentų vadovų, atsakingų UKP CK ir Ukrainos SSR Ministrų Tarybos darbuotojų, respublikinių laikraščių redaktorių susirinkimo stenograma pramonės ir žemės ūkio, mokslo ir kultūros darbo klausimas, 1967-10-20, in: *Ukrainos centrinis valstybinis visuomeninių susivienijimų archyvas* (Центральний державний архів громадських об'єднань, toliau – UCVA), f. 1, ap. 31, b. 3106, l. 55.

⁴ RVNIA, f. 89, ap. 9, b. 1, l. 1.

⁵ Петро Шелест, *Справжній суд попереду* [Тікрасис теістмас лаукіа атеітје], Київ: АДЕФ-Україна, 2011, p. 555–556.

Ne mažiau svarbus veiksnys, turėjęs įtakos pasipriešinimo judėjimo suaktyvėjimui Ukrainos SSR septintajame–devintajame dešimtmečiais, buvo SSKP nacionalinė politika, kasmet įgydavusi vis daugiau šovinizmo bruožų. SSKP XXII suvažiavimui priėmus programą (1961), paskelbusią laipsniško ir nuoseklaus nacionalinių skirtumų SSRS naikinimo kursą, aukščiausioji šalies politinė vadovybė ėmė įgyvendinti rusifikacijos politiką, prisdengdama „socialistinio internacionalizmo“ šūkiomis. Valdžios institucijų įgyvendinamos įstatymų normos ir konkrečios priemonės, kuriomis buvo siekiama dirbtinai susiaurinti ukrainiečių kalbos vartojimo sferą, kalbine ir kultūrine prasme asimiliuoti ukrainiečių etnosą, sukėlė tautiškai sąmoningos respublikos gyventojų dalies nepritarimą ir pasipriešinimą.

Rusifikacijos tendencijos švietimo ir leidybos srityse sustiprino visuomeninį judėjimą, siekiantį apginti ukrainiečių tautos istorines ir dvasines vertybes. Radikalių nuotaikų visuomenėje augimą, susijusį su įstatymo „Dėl mokyklos ryšio su gyvenimu stiprinimo ir tolesnio liaudies švietimo sistemos plėtojimo Ukrainos SSR“ (1959) įsigaliojimu, liudija to laikotarpio KGB prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos analitinės ataskaitos. Viena iš informacinių raštų, adresuotų aukščiausiajai Ukrainos politinei vadovybei, KGB pirmininkas Vitalijus Nikitčenko nurodė:

Jeigu anksčiau kai kurie intelektualai įvairiuose atvejuose išvelgdavo paniekinamą požiūrį į ukrainiečių kalbos raidą, aiškindami tai neteisingais vietinių įstaigų veiksmais, nes šios, jų nuomone, toliau vykdė asmenybės kulto laikotarpiui būdingą „tautų ir kalbų unifikavimo liniją“, tai priėmus Mokyklų įstatymą jie ėmė vertinti tai kaip oficialų „stalininio rusifikacijos kurso“ įtvirtinimą. [...] Tokios nuotaikos atsispindėjo rankraščių pavidalu platinamuose kūrinuose, kuriuose alegorijos forma arba atvirai kalbama apie ukrainiečių kalbos išstūmimą ir raginama ją apsaugoti.⁶

Be to, 1961–1964 metų laikotarpiu KGB prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos demaskavo ir atliko vadinamąsias profilaktines priemones prieš Kyjivo, Dnipro, Lvivo ir Ivano Frankivsko jaunimo ir intelektualų grupes, susibūrusias dėl abejonių SSKP nacionalinės politikos Ukrainoje teisingumu, o praktinėje veikloje siekusias skleisti idėją apie būtinybę priešintis vykdomai Ukrainos rusifikacijai.

Ukrainiečių intelektualai tikėjosi, kad nuvertus Chruščiovą nuo politinio Olimpo Ukrainos SSR kalbos politika pasikeis į gerąją pusę. Po 1964 m. spalio mėn. įvykusio SSKP CK plenumo nemažai jų bandė įtraukti ukrainiečių kalbos plėtros klausimą į partinių organų diskusijas ir siekė, kad būtų panaikintas įstatymo „Dėl mokyklos ryšio su gyvenimu stiprinimo ir tolesnio valstybinės švietimo sistemos plėtojimo Ukrainos SSR“ devintas punktas. Sovietų slaptųjų tarnybų duomenimis, 1964 m. spalio pabaigoje Ukrainos rašytojų sąjungos nariai planavo išsiųsti keletą atvirų laiškų SSRS Centro

⁶ Valstybės saugumo organų informaciniai ir specialieji pranešimai partiniams ir tarybiniais organams, 1965-02-04 – 1965-12-06. in: *Ukrainos saugumo tarnybos valstybinis žinybinis archyvas (Галузевий державний архів Служби безпеки України, toliau – UST VŽA)*, f. 16, ap. 3 (1968), b. 2, l. 264–276.

komitetui, siekdami atkreipti Kremliaus dėmesį į „esamus Lenino nacionalinės politikos Ukrainoje perlenkimus“⁷.

Kūrybiniuose sluoksniuose ir studentų auditorijose diskusijos apie nacionalinį klausimą Ukrainoje vėl tapo aktualios, augo susidomėjimas tautinimo politika (*коренізація*) Ukrainos SSR XX a. trečiajame–ketvirtajame dešimtmėčiais. Didėjantis inteligentijos ir studentų pasipriešinimas nutautinimui paskatino partijos viršūnes 1965 metais žengti keletą nedrąsių žingsnių plečiant ukrainiečių kalbos sklaidą aukštosiose mokyklose. Visų pirma, kalbėdamas 1965 m. liepos mėn. vykusiame aukštųjų mokyklų rektorių ir partinių organizacijų sekretorių pasitarime, Ukrainos komunistų partijos CK sekretorius ideologijos reikalams Andrijus Skaba davė nurodymą per tris mėnesius respublikos universitetuose pereiti prie dėstymo nacionaline kalba. Panašius sprendimus priėmė kai kurios valstybės valdymo institucijos. Tačiau užsibrėžti planai praktiškai nebuvo įgyvendinti. Mažą to, sąjunginės vadovybės nurodymu 1965 m. rugpjūčio pabaigoje–rugsėjo pradžioje visoje Ukrainoje nuvilnijo politinių areštų banga. Komunistų partijos vadovybės jėgos priemonių naudojimas tik sustiprino nacionalinės kalbos atgaivinimo judėjimo politizavimo procesą XX a. septintojo dešimtmečio antros pusės–devintojo dešimtmečio laikotarpiu.

Nusivylimas SSKP vidaus ir užsienio politika, esminės sovietinės šalies vadovybės klaidos socialinėje ir ekonominėje srityse, šiurkštūs su sąžinės ir religijos laisve susijusių konstitucinių normų pažeidimai, restalinizacijos procesai, kūrybos laisvės draudimas suteikė galingą impulsą kitokio mąstymo plėtrai ir padėjo pagrindą tolesnei disidentų judėjimo raidai Ukrainos SSR.

Pasipriešinimo judėjimo apraiškos ir tipologija

Opozicinių nuotaikų augimas tarp įvairių gyventojų sluoksnių iš esmės sąlygojo realių jėgų, galinčių pasipriešinti totalitariniam režimui, formavimąsi ir stiprėjimą. Pastarosios daugiausia buvo susitelkusios į tautiškai sąmoningą Ukrainos inteligentiją, kuri dėl jai būdingų socialinių funkcijų atliko tautinio genofondo ir kultūrinių tradicijų saugotojos vaidmenį. Ukrainos tautos nacionalinių gyvenimo formų gynimas apjungė pačias įvairiausias visuomenės protesto formas: nuo intelektualinio pasipriešinimo, išreikšto rašant ir per savilaidą platinant originalius publicistikos, prozos ir poezijos kūrinius, kuriuose buvo ryžtingai kritikuojamos sovietinės visuomenės deformacijos, iki organizacinių struktūrų kovai su esama valstybine ir socialine santvarka kūrimo.

XX a. septintojo dešimtmečio pirmoje pusėje išryškėjo tendencijos rengti apibendrintus veikalus apie Ukrainos senovės ir naujausiųjų laikų istoriją, nacionalinės politikos įgyvendinimo būdus SSRS. Būdingas šiuo požiūriu yra Ukrainos intelektualų sluoksniuose žinomo kritiko ir literatūrologo, Ukrainos rašytojų sąjungos nario Ivano Dziubos veikalas *Internacionalizmas ar rusifikacija? (Інтернаціоналізм чи русифікація?)*. Autorius, remdamasis

⁷ *Ibid.*, l. 140–146, 264–276.

Karlo Markso, Friedricho Engelso, Vladimiro Lenino veikalais, XX a. trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečių Komunistų partijos dokumentais, prieinama statistine medžiaga ir periodine spauda, bandė įrodyti, kad visų Ukrainą ištikusią negandų priežastys glūdi didžiaivalstybinėje šovinistinėje Lenino nacionalinės politikos revizijoje ir kad vienintelis išsigelbėjimo receptas – grįžti prie jos. Ivanas Dziuba manė, kad tikslinga savo tyrimų rezultatus pristatyti aukščiausiesiems Ukrainos SSR vadovams. 1965 m. gruodį veikalas *Internacionalizmas ar rusifikacija?* kartu su lydraščiu buvo išsiųstas Ukrainos komunistų partijos Centro komiteto pirmajam sekretoriui Šelestui. Respublikos partinio areopago reakcija pasireiškė specialių priemonių, kuriomis siekta diskredituoti ir kūrinį, ir jo autorių, parengimu ir įgyvendinimu.

Nepaisant partijos pasmerkimo, Dziubos traktatas buvo neteisėtai platinamas Ukrainoje ir už jos ribų. Bandydamas bent iš dalies suvokti istorinius Ukrainos raidos kelius, Dziuba paskatino nemažai žmonių ieškoti galimų būdų išsivaduoti iš sunkios padėties, kurioje ukrainiečių tauta atsidūrė dėl Rusijos didžiaivalstybinės politikos. Vienas iš intelektualų kohortos, apmąsčiusios sovietinės visuomenės prigimtį, buvo publicistas ir literatūros kritikas Jurijus Badzio. 1972–1979 m. jis parengė istorinį ir filosofinį veikalą simboliu pavadinimu *Teisė gyventi (Право жити)*, skirtą pagrįsti kiekvienos tautos teisę gyventi visavertį politinį, ekonominį ir dvasinį gyvenimą, užimti savąją, tik jai priklausančią vietą pasaulinėje civilizacijoje. Bene daugiausia dėmesio veikale skiriama klaidingos „tautų susiliejimo“ teorijos, kuri, pasak autoriaus, yra ne kas kita, kaip priemonė asimiliuoti visas SSRS sudėtyje buvusias nacijas ir tautybes, kritikai.

1974 m. Stepanas Chmara, odontologas iš Lvivo srities Červonohrado miesto, Maksymo Sahaidako slapyvardžiu parašė veikalą *Ukrainiečių etnocidas SSRS (Етноцид українців у СРСР)*, skirtą suvokti Ukrainos praeičiai. Kartu su kita *Ukrainiečių biuletenio* 7–8 numerio medžiaga jis buvo išvežtas į užsienį ir išleistas leidykloje „Smoloskyp“. Veikale Chmara pavaizdavo siaubingą Ukrainos žmonių padėtį totalitarinio režimo viešpatavimo laikais. Autorius įrodinėjo, kad kruvinas pilietinis karas, baisūs dirbtiniai badmečiai, prievartinė kolektyvizacija, masiniai trėmimai ir niekuo nepateisinamos represijos padarė nepataisomą žalą ukrainiečių tautos genofondui, o vykdoma rusifikacijos politika privedė ukrainiečių tautą prie dvasinio nuskurdimo slenkščio.

1966 m. Viačeslavas Čornovilas, respublikinio laikraščio *Skaitytojo draugas (Друг читача)* darbuotojas, parengė publicistinį veikalą *Teisingumas ar teroro recidyvai? (Правосуддя чи рецидиву терору?)*, kuriame bandė atskleisti grėsmingą XX a. septintojo dešimtmečio antros pusės politinių represijų mechanizmą, parodyti teisėsaugos institucijų, orientuotų tik į socialinių užsakymų vykdymą, amoralumą ir plačiai visuomenei papasakoti apie kūrybinės inteligentijos atstovų, kurie už savo pažiūras buvo metami į kalėjimą ir kalinami lageriuose, likimą⁸. Netrukus, 1968 m., Prancūzijoje pasaulį išvydo jo

⁸ Baudžiamoji byla, kurioje Viačeslavas Čornovilas Maksymovyčius apkaltinamas menais. 62, t. 1, Ukrainos SSR BK [Baudžiamasis kodeksas], in: *UST VŽA* (Lvivas), b. П-23335, t. 2, l. 214–216; *Ibid.*, t. 3, l. 23.

antroji knyga *Vargas dėl proto* (*Лихо з розуму*)⁹, kurioje jis akivaizdžiai įrodė, kad sovietų valdžia persekiojo ne saujelę „atskalūnų“, o tuos, kuriuos pelnytai galima laikyti Ukrainos elito dalimi.

Literatūros kritiko Jevhenio Sverstiuko necenzūruota publicistika, pasižymėjusi plačiu diapazonu ir įvairiapusiškumu, XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntojo pradžioje buvo gerai žinoma tarp meno intelektualų elito. Pagrindinė Sverstiuko esė ir pamfletų *Katedra pastoliuose* (*Собор у риштуванні*), *Apie Pohružalskio teismą* (*З приводу процесу над Погружальськи*), *Ivanas Kotliarevskis juokiasi* (*Іван Котляревський сміється*), *Motinos diena* (*На мамині свято*) tema buvo ukrainiečių tautos istorinės amnezijos problema, dėl kurios išnyko ištisi nacionalinės kultūros klodai, buvo iškraipomi šviesiausi ir ryškiausi Ukrainos istorijos puslapiai, jos politinių ir valstybinių veikėjų veikla, kultivuojamas bedvasiškumas ir nekultūringumas.

Ši tema buvo artima ir talentingam ukrainiečių žurnalistui Valerijui Marčenko, kurio likimą nulėmė trys 1972 m. jo parašyti straipsniai – „Už idėjiškumo šydo“ (*За параваном ідейності*), „Kokia siaubinga našta“ (*Страшний якийсь тягар*) ir „Kijivo dialogas“ (*Київський діалог*), kuriuos KGB priskyre prie antisovietinių ir šmeižikiškų dokumentų¹⁰. Savo kūriniuose disidentas Marčenko kėlė retorinius klausimus: kodėl nyksta ukrainiečių kalba, kodėl taip gėdingai vaizduojama ukrainiečių tauta, kodėl lengva aukštų partinių funkcionierių ranka aukštinama bespalvė, atvirai oportunistinė literatūra, klaidinanti dabarties ir ateities kartas.

Necenzūruota Jevhenijos Kuznecovos, Michailo Masiutkos, Leonido Pliuščiaus, Ivano Sokulskio, Oleksos Tychyjaus, Sviatoslavo Karavanskio ir Vasylio Stuso publicistika sukėlė literatūros ir meno bendruomenės susidomėjimą ir paskatino diskusijas kuluaruose.

Sovietų komunistų partijos puolimas prieš ukrainiečių dvasinę ir mentalinę tapatybę išprovokavo intelektualinį pasipriešinimą poezijos forma, kuri dėl ideologinės orientacijos ne tik negalėjo būti publikuojama Ukrainoje, nes buvo priskirta „antisovietiniams dokumentams“, bet ir tapo pagrindu valdančiajam režimui kurpti baudžiamąsias bylas jos autoriams. Vasylio Stuso, Vasylio Barladianu, Ihoro ir Irynos Kalynecių, Irynos Senyk, Jaroslavo Lesivo, Taraso Melnyčiuko, Boryso Kovharo, Mykolos Cholodnyjaus, Stepano Sapeliako ir Mykolos Horbalio poezija įvairiais kanalais pasiekdavo skaitytojus ir skatino ukrainiečių tautinės savimonės formavimąsi.

Intelektualinis pasipriešinimas sovietiniam režimui reiškėsi pareiškimų, peticijų, kritikos raštų ir kreipimūsi į aukščiausiuosius SSRS ir Ukrainos SSR politinius vadovus bei daugybę tarptautinių organizacijų rengimu ir platinimu konspiraciniais būdais. Šie, konkrečiam adresatui skirti kreipimaisi tapo Ukrainos ir tarptautinės bendruomenės

⁹ Вячеслав Чорновіл, Лихо з розуму [*Vargas dėl proto*], Париж: Перша українська друкарня у Франції, 1968, p. 338.

¹⁰ Валерій Марченко, Листи до матері з неволі [*Laiškai motinai iš nelaisvės*], Київ: Дух і література, 1994, p. 30–40.

vertybe, juose buvo pateikiama informacija apie padėtį respublikoje, rimtus perlenkimus nacionalinės ir kultūros politikos srityje, atskleidžiami disidentų persekiojimo faktai. Nepaisydama ideologinio ir teisinio spaudimo, valstybinių partinių struktūrų monopolinės teisės į tiesą, Ukrainos inteligentija realiai bandė pateikti objektyvų politinių, ekonominių ir kultūrinių procesų Ukrainoje vertinimą.

Griežtos valstybinės spaudos ir žiniasklaidos kontrolės sąlygomis negalėjo būti nė kalbos apie necenzūruotas literatūros ar disidentų protesto laiškų publikavimą. Vienintelis jų platinimo kanalas XX a. septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais buvo vadinamoji savilaida (*samvydav*, rus. *самиздат* – *сам издательство*) – nekontroliuojama objektyvios informacijos apie Ukrainą sklaidos priemonė. Pasak ukrainiečių filosofo ir politinio kalinio Vasylio Lisovyjaus, „savilaidos literatūros kūrimas ir platinimas tapo pagrindiniu disidentų judėjimo veiklos būdu“¹¹. Savilaidos klestėjimo laikotarpis buvo XX a. septintojo dešimtmečio vidurys ir aštuntojo dešimtmečio pradžia. Taip šį reiškinį aiškino ukrainiečių žmogaus teisių aktyvistas Ivanas Svitlyčnyjus: „Susidomėjimas antisovietine literatūra kilo [...] kai Chruščiovo avantiūrizmas ėmė juntamai reikštis politikoje, kai žodžiai ėmė prasilenkti su darbais, kai nesibaigiančios reformos neatnešė žadėtos naudos, trumpai tariant, kai daugeliu atvejų ėmė ryškėti partijos jau pasmerktos politikos liekanos. Tai pakirto žmonių tikėjimą šalyje vykstančiomis permainingomis, sukėlė skepticizmą ir vertė žmones ieškoti atsakymų į aktualiausius viešojo gyvenimo klausimus kur tik jie išmanė“¹².

Tuo pačiu laikotarpiu savilaidos būdu buvo platinamas Dziubos veikalas *Internacionalizmas ar rusifikacija?*, Michailo Braičevskio traktatas *Prijungimas ar susijungimas atgal?* (*Приєднання чи возз'єднання?*), anoniminiai Sverstiuko rašiniai *Katedra pastoliuose*, *Ivanas Kotliarevskis juokiasi*, *Paskutinė ašara* (*Остання сльоза*), *Motinos diena* ir brošiūra *Apie Pohružalskio teismą*, Helijos Snehirovo originali studija *Šaudmenys egzekucijai* (*Набої для розстрілу*) („Motinėle mano, motinėle...“, *Ненько моя, ненько...*), Čornovilo publicistiniai darbai *Teisingumas ar teroro recidyvai?*, *Vargas dėl proto*, *Kaip ir ką gina Bohdanas Stenčukas* (*Як і що обстоює Богдан Стенчук*), Valentino Morozo straipsniai „Tarp sniegynų“ (*Серед снігів*), „Pasipriešinimo kronika“ (*Хроніка опору*), „Možė ir Datanas“ (*Мойсей і Датан*), „Reportažas iš Berijos draustinio“ (*Репортаж із заповідника імені Берії*), necenzūruoti Vasilio Symonenkos, Mykolos Cholodnyjaus, Ivano Sokulskio eilėraščiai, Ivano Košelivcio studija *Šiuolaikinė ukrainiečių literatūra* (*Сучасна українська література*), Bohdano Kravcivo knyga *Ant purpurinio revoliucijos žirgo: reabilitacijos proceso Ukrainos SSR link* (*На багряному коні революції: до реабілітаційного процесу в УРСР*), Jevheno Proniuko veikalas *Ukrainos išsivadavimo judėjimo būklė ir uždaviniai (nebaigtos tezės diskusijai)* (*Стан і завдання Українського визвольного руху (неповні тези*

¹¹ Дисиденти. Антологія листів [Disidentai. Laiškų antologija], Київ: „Дух і література“, 2018, p. 501.

¹² Baudžiamoji byla, kurioje Ivanas Svitlyčnyjus Oleksijovyčius kaltinamas nusikaltimu. 62, t. 1, Ukrainos SSR BK [Baudžiamasis kodeksas], in: UST VŽA, f. 6, b. 68805-ФП, t. 7, l. 253.

для обговорення)), informacija apie politinių kalinių laikymo sąlygas sovietiniuose lageriuose.

Jei XX a. septintajame dešimtmetyje savilaidos būdu buvo platinami pavieniai literatūros kūriniai, publicistika ir žmogaus teisių judėjimo dokumentai, tai aštuntojo dešimtmečio pradžioje visiškai pagrįstai buvo iškeltas periodinių leidinių, skirtų įvairiems Ukrainos klausimams, leidybos klausimas. Taip gimė ir buvo pradėta įgyvendinti idėja rengti *Ukrainos biuletenį*, sutelkusį tam tikrą Ukrainos disidentų ratą. Vienas iš *Ukrainos biuletenio* iniciatorių Čornovilas prisiminė, kad Ukrainos žmogaus teisių aktyvistų veikla buvo ne *Einamųjų įvykių kronikos* (rus. *Хроника текущих событий*) ar kitų panašių leidinių kopijavimas, bet kilo iš tiesioginės Ukrainos patirties, vietos galimybių ir uždavinių¹³. *Ukrainos biuletenis* turėjo platų korespondentų tinklą Kyjive, Dnipropetrovske, Donecke, Ivano Frankivske, Lvive, Rivneje, Odesoje, Ternopilyje, Černivciuose, Čerkasuose. Jame buvo publikuojami literatūros kūriniai ir poleminės esė, taip pat Ukrainos žmogaus teisių judėjimo kronikos.

Periodinio opozicijos leidinio atsiradimas liudijo, kad Ukrainos nacionalinis judėjimas pasiekė naują organizacinį lygį. Savilaidos leidinių platinimo mastas paskatino KGB vykdyti nemažai operacijų, kuriomis buvo siekiama nustatyti savilaidos leidinių gamybos, saugojimo ir platinimo centrus. Pavyzdžiui, 1965 m. tokie centrai buvo išaiškinti Kyjive, Lvive, Ternopilyje, Lucke, Ivano Frankivske ir Žytomyre. Per kratas buvo konfiskuota daugiau kaip 900 savilaidos egzempliorių ir 13 rašomųjų mašinėlių, naudotų jiems dauginti¹⁴.

Dėl plataus masto savilaidos leidinių platinimo ir jų populiarinimo centrų kūrimo SSRS ir Ukrainos SSR aukščiausioji politinė vadovybė parengė specialias priemones „Dėl kovos su neteisėtu antisovietinės ir kitos kenksmingos medžiagos platinimu“, patvirtintas SSKP CK 1971 m. birželio 28 d. ir Ukrainos komunistų partijos CK 1971 m. liepos 27 d. nutarimais¹⁵. Tačiau, nepaisant tokių akcijų žiaurumo ir reiklumo, jos nedavė norimų rezultatų, nes septintajame dešimtmetyje ir aštuntojo dešimtmečio pirmoje pusėje SSRS valstybės saugumo komiteto ataskaitose Ukraina buvo įvardyta kaip viena iš nepatikimiausių šiuo požiūriu respublikų¹⁶.

¹³ Baudžiamoji byla, kurioje Viačeslavas Čornovilas Maksymovyčius apkaltinamas menais. 62, t. 1, Ukrainos SSR BK [Baudžiamasis kodeksas] *UST VŽA* (Lvivas), b. ПI-23335, t. 2, l. 11.

¹⁴ UKP CK raštas, UKP CK skyrių nuorodos, Ukrainos obkomų, KGB prie Ukrainos TSR Ministrų Tarybos ir kitų organizacijų informacija – apie UKP CK potvarkio „Dėl informacijos apie Ukraino Aukščiausiąjį teismą, Ukrainos SSR Generalinės prokuratūros ir KDB prie Ukrainos SSR MT“, apie Ukrainos nacionalistus, apie neorganizuotą susitikimą Babyn Jare, 1966-03-25, in: *UCV VSA*, f. 1, ap. 24, b. 6160, l. 25–26.

¹⁵ Sekretoriato posėdžio protokolas Nr. 5, originalas, Nr. 125-h-172-h, in: *RVNIA*, f. 89, s. 46, b. 35, l. 1–5; *UCV VSA*, f. 1, ap. 10, b. 1024, l. 68–70.

¹⁶ Baudžiamoji byla, kurioje Mykola Bondaras Vasyliovyčius apkaltintas menais, t. 1, Ukrainos SSR BK [Baudžiamasis kodeksas], *RVNIA*, f. 89, ap. 55, b. 1, l. 1-6; *Ibid.*, ap. 51, b. 10, l. 1-2; *Ibid.*, b. 13, l. 1.

Nepaisant ryžtingo valdžios institucijų pasipriešinimo, XX a. septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais savilaida išliko reikšmingu veiksniu, darančiu įtaką socialinei ir politinei situacijai respublikoje, skatinančiu nacionalinių ir patriotinių jėgų konsolidaciją ir savitarpio supratimą totalitarinės sistemos sąlygomis, rodančiu konkrečius nacionalinės idėjos įgyvendinimo būdus, kurių esmė – išsaugoti ir puoselėti šimtmečius skaičiuojančias liaudies tradicijas, propaguoti geriausius kultūros paveldo pavyzdžius, sudaryti būtinas sąlygas Ukrainos valstybingumo formavimuisi ir įtvirtinimui.

Jei XX a. septintojo dešimtmečio pirmoje pusėje protestai dažniausiai buvo anoniminiai ir pasireiškė lankstinukų, tautinių simbolių, peticijų ir pareiškimų pavidalu, tai nuo septintojo dešimtmečio vidurio kiekvieną protestą prieš totalitarinę sistemą palaikė žmonės, kurie nebematė reikalo slėpti savo pažiūrų, veidų ir vardų. Išskirtinės reikšmės įvykis, sulaukęs plataus atgarsio pasaulyje, buvo disidentų Dziubos, Stuso, Čornovilo ir Jurijaus Badžio protestas prieš politines represijas 1965 m. vasaros pabaigoje „Ukrainos“ kino teatre per Serhijaus Paradžanovo filmo *Užmirštų protėvių šešėliai* (*Тині забутих предків*) premjerą.

Panašiomis demonstracijomis vis dažniau buvo „trikdoma ramybė“ Ukrainos sostinėje ir kituose miestuose. XX a. septintojo dešimtmečio antroje pusėje ir aštuntojo dešimtmečio pradžioje partinei valdžiai ir teisėsaugai Kyjive nerimą kėlė Ševčenkos gedulo dienos gegužės 22 d., kai nacionalinio genijaus pagerbimo renginiai, kuriuose dalyvaudavo gydytojas Mykola Plachotniukas, dailininkė Alla Horska, rašytojai Ivanas Svitlyčnyjus, Vasylis Rubanas, mokslininkas Vasylis Lobko, artistė Tetiana Cymbal, pensininkė Oksana Meško ir neakivaizdinio skyriaus studentas Anatolijus Lupynosas, virsdavo audringomis politinėmis demonstracijomis¹⁷.

Atvirą nesutikimo su esamu režimu pareiškimą padarė Užhorodo valstybinio universiteto dėstytojas Mykola Bondaras, kuris 1970 m. spalio mėn. demonstracijos metu sugebėjo prieiti prie vyriausybės tribūnos su šūkiu „Gėda nusikalstamai SSKP vadovybei!“. Priežastis, paskatinusias jį žengti tokį žingsnį, sužinoje iš 1970 m. lapkričio 6 d. Mykolos Bondaro laiško SSKP CK, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui ir SSRS Ministrų Tarybai. Mykola Bondaras kaltino šalies aukščiausiąją politinę ir valstybinę vadovybę bet kokių demokratijos daigų gniaužimu, neskaidrumu, nepagarba žmogui, kitaminčių persekiojimu, neefektyviu sovietinės ekonomikos pagrindų kūrimu ir žandariškos užsienio politikos vykdymu¹⁸.

1968 m. lapkričio 5 d. Kyjive susidegino Vasylis Makuchas, kilęs iš Lvivo srities Sokalio rajono Karivo kaimo, taip išreikšdamas asmeninį protestą prieš kolonijinę Ukrainos padėtį. 1969 m. vasario 10 d. Mykola Bereslavskis, kilęs iš Zaporožės srities Berdiansko rajono Osypenko kaimo ir ten gyvenantis, protestuodamas prieš rusifikaciją, bandė su-

¹⁷ Молодь України [Ukrainos jaunimas], 1990-05-13.

¹⁸ Baudžiamoji byla, kurioje kaltinamas Mykola Bondaras Vasyliovyčius, str 62, t. 1, Ukrainos SSR BK [Baudžiamasis kodeksas], in: UST VŽA, b. 72253-ФП, t. 1, l. 7, 41–60.

sideginti Kyjivo valstybinio universiteto patalpose. Tik universiteto budinčių sargų įsikišimas sutrukdė jam įvykdyti savo ketinimą. 1978 m. sausio 21 d. vėlai vakare ant Černečios kalvos Kanive, netoli Didžiojo Kobzaro kapo, kaip deglas suliepsnojo Oleksa Hirnykas iš Ivano Frankivsko srities Kalušo miesto. Savo motyvus jis paaiškino daugybėje muziejaus draustinio teritorijoje išbarstytų lankstinukų su žodžiais: „Pavergtai tautai nepriklausoma valstybė yra jos raidos būtinybė. Protestas prieš Rusijos okupaciją Ukrainoje“¹⁹. Nepaisant to, kad KGB visais įmanomais būdais stengėsi nuslėpti ne tik tikrąsias Ukrainos patriotų susideginimo priežastis, bet ir pačius tokių aktų faktus, tiesa apie šiuos protesto aktus įveikė geležinę uždangą ir tapo visuotinai žinoma pasaulio bendruomenei, akivaizdžiai liudydama kovotojų už Ukrainos valstybės nepriklausomybę pasirengimą imtis pačių ryžtingiausių veiksmų.

XX a. septintojo dešimtmečio antroje pusėje ir aštuntajame dešimtmetyje Ukrainoje susiformavo išstisas slaptų organizacijų ir opozicinių būrelių tinklas. Kai kurie iš jų veikė remdamiesi integralaus socializmo principais – pavyzdžiui, Ukrainos nacionalinis frontas (1964–1967 m., Lvivo, Ivano Frankivsko, Kirovohrado ir Donecko sritys), kiti, pavyzdžiui, Ukrainos nacionalinė komunistų partija (1971–1972 m., Kyjivas) ir Nacionalinės pažangos partija (septintojo dešimtmečio pabaiga–aštuntojo dešimtmečio pradžia, Horlivka, Donecko sritis), rėmėsi nacionalinio komunizmo idėjomis. Nors nacionalkomunistinės ir nacionalistinės grupės daugiausia dėmesio skyrė nacionalinių problemų sprendimui ir siekė sukurti nepriklausomą Ukrainos valstybę, nemažai organizacijų ir grupių (Pogrindinis centras „Laisvė“, Kostiantynivka, Donecko sritis; Demokratinė socialistų sąjunga, Odesos srities Serpnevės kaimas; „Kova už visuomenės teisingumą“, Mykolajivo sritis; Kovos už Lenino idėjų įgyvendinimą partija, Luhanskas ir t. t.) iškėlė uždavinį įgyvendinti demokratines piliečių teises ir laisves, nepriklausomai nuo jų tautybės, kaip būtiną tolesnės sovietinės visuomenės raidos garantiją.

Nelegali padėtis, kurios sąlygomis veikė minėtosios nacionalkomunistinės, nacionalistinės, demokratinės organizacijos ir grupės, gerokai apribojo jų galimybes, susiaurino ryšius su užsienio žiniasklaida ir tarptautinėmis žmogaus teisių organizacijomis, neleido joms aktyviai ir kryptingai veikti viešosios nuomonės. Todėl jau aštuntojo dešimtmečio pradžioje atsirado poreikis kurti organizacijas ir grupes, kurios legaliai veiktų pagal sovietinius teisės aktus ir tarptautinę teisę. Viena iš tokių organizacijų buvo Visuomeninis Ninos Strokatovos gynimo komitetas – pirmoji žmogaus teisių organizacija Ukrainoje, kurią 1971 m. Lvive įsteigė Čornovilas ir Iryna Stasiv po to, kai Odesoje buvo suimta žmogaus teisių gynėjo Sviatoslavo Karavanskio žmoną Nina Strokatova. Komitetas nespėjo pradėti savo veiklos dėl kai kurių jo narių (Stasiv, Čornovilo, Stuso) suėmimo. Kartu pati legaliai veikiančios žmogaus teisių organizacijos kūrimo patirtis turėjo teigiamą reikšmę. Pirma,

¹⁹ Baudžiamoji byla, kurioje kaltinamas Mykola Beryslavskis Oleksandrovyčius, str. 62, t. 1, Ukrainos SSR BK [Baudžiamasis kodeksas], in: *UST VŽA*, file 70131-FP, vol. 1, sheets 7, 45, 117v.

ji įtikino aktyviausią žmogaus teisių gynėjų grupę, kad tikslinga yra suvienyti pastangas, antra, ji nutiesė kelią sukurti žmogaus teisių organizaciją, kuri ne tik rūpintųsi atskirų politinių kalinių likimu, bet ir imtųsi koordinuoti visą žmogaus teisių judėjimą.

Nauji bandymai sukurti legaliai veikiančią Ukrainos žmogaus teisių organizaciją prasidėjo XX a. septintojo dešimtmečio viduryje ir buvo grindžiami tuometinės SSRS vidaus ir užsienio politikos realijomis. Ukrainos visuomeninės Helsinkio susitarimų skatinimo grupės iniciatorius buvo rašytojas Mykola Rudenko, prie kurio prisijungė Olesius Berdnykas, Oksana Meško, Levko Lukjanenko, Ivanas Kandyba, Oleksijus Tychyjus, Nina Strokatoва-Karavanska, Mykola Matusėvyčius, Miroslavas Marynovyčius ir Petro Hryhorenko. Pirmasis Ukrainos Helsinkio grupės (UHG) parengtas dokumentas buvo Ukrainos visuomeninės grupės Helsinkio susitarimams įgyvendinti deklaracija, kurioje išdėstyti žmogaus teisių asociacijos uždaviniai ir veiklos sritys. Grupė siekė supažindinti plačiąją Ukrainos visuomenę su Žmogaus teisių deklaracija, praktiškai įgyvendinti Helsinkio pasitarimo baigiamojo akto (1975) humanitarinių straipsnių nuostatas, pasiekti, kad Ukrainai kaip suverenai valstybei ir Jungtinių tautų narei atstovautų atskira delegacija visuose tarptautiniuose susitikimuose, kuriuose turėjo būti aptariami Helsinkio susitarimų įgyvendinimo rezultatai, taip pat įsteigti nepriklausomas spaudos agentūras, kurios skatintų laisvą keitimąsi informacija.

Nepaisant Helsinkio grupės Ukrainoje narių Rudenko, Tychyjaus, Marynovyčiaus, Matusėvyčiaus ir Lukjanėnkos suėmimų ir teismų 1977 m., organizacija išliko. Per visą UHG gyvavimo laikotarpį (1976–1988) jos nariais buvo 41 žmogus. Iš jų 39 už žmogaus teisių gynimo veiklą buvo nuteisti ilgomis laisvės atėmimo bausmėmis, o keturi – Stusas, Tychyjus, Marčėnko ir Jurijus Lytvynas – mirė nelaisvėje. Pagalbą ir paramą leidžiant UHG medžiagą teikė 1976 m. lapkritį Vašingtone įsteigtas Helsinkio garantijų užtikrinimo Ukrainoje komitetas (prezidentas – Andrijus Zvarunas) ir UHG užsienio biuras, kurį 1978 m. spalį įkūrė politiniai emigrantai Hryhorenko, Leonidas Pliuščius, Nadija Svitlyčna ir Strokatoва-Karavanska. 1982 m. rugsėjį JAV prezidentas Ronaldas Reaganas pasirašė proklamaciją, kuria 1982 m. lapkričio 9 d. paskelbta Ukrainos Helsinkio grupės diena.

UHG veikla pažymėjo naują XX a. aštuntojo ir devintojo dešimtmečių Ukrainos pasipriešinimo judėjimo etapą, sujungusį kovą prieš nacionalinę priespaudą su kova už demokratines teises Ukrainos SSR. 1988 m. liepos mėn. UHG buvo pertvarkyta į Ukrainos Helsinkio sąjungą (*Українська Гельсінська спілка*).

XX a. septintojo dešimtmečio antros pusės–devintojo dešimtmečio opozicinio judėjimo Ukrainoje metraštyje svarbią vietą užima Krymo totorių nacionalinis judėjimas – nesavanaudiška ir nuosekli Krymo totorių kova už sugrįžimą į savo istorinę Tėvynę, tarptautinių aktų, Sovietų Sąjungos ir Sovietų Ukrainos konstitucijų garantuojamų teisių ir laisvių įgyvendinimą. Pirmieji Krymo totorių nacionalinio judėjimo formavimosi žingsniai pastebimi XX a. penktojo dešimtmečio antroje pusėje. Jie pasireiškė Krymo

totorių nesustabdomu siekiu išsaugoti savo tapatybę, kalbą ir kultūrą, masiniais pabėgimais iš „specialiųjų gyvenviečių“, jų nustatyto režimo pažeidimais, masinėmis nuolatinėmis peticijų akcijomis, slaptos grupės Krymo totorių jaunimo sąjunga už grįžimą į Tėvynę, kuriai vadovavo Mustafa Džemilevas, Maratas Omerovas, Refatas Godženovas ir kiti, veikla.

Dirbtiniai Krymo totorių kėlimosi į Krymą apribojimai paskatino masines demonstracijas Zaporizės, Krymo ir Chersono srityse, Musos Mamuto ir Izzeto Memedullajevo pasiaukojimo aktus.

Reikšmingą opozicijos sluoksnį Ukrainoje sudarė žydų nacionalinis judėjimas, kuriam atstovavo dvi pagrindinės srovės – „emigrantai“ (siekę įgyvendinti teisę emigruoti) ir „kultūrininkai“ (siekę atgaivinti Ukrainos žydų istorines ir kultūrinis tradicijas). Žydų nacionalinio judėjimo aktyvistai – Josifas Zisselsas, Jakivas Levinas, Jakivas Mešas ir Oleksandras Parickis – dėjo daug pastangų, kad Kyjive, Charkive ir Odesoje būtų įkurti pagrindiniai kultūros ir švietimo centrai, arba *ulpanai* (hebr. אולפן), kad būtų patenkinti religiniai žydų mažumos poreikiai ir įveiktos neigiamos kasdienio ir valstybinio antisemitizmo pasekmės.

XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje–septintojo dešimtmečio pradžioje vykdyta antibažnytinė kampanija, kuria siekta forsuoti įveikti „religingumą“, lydima administracinio kišimosi į religinių organizacijų veiklą, paskatino religinės disidentijos atsiradimą. Rusijos Stačiatikių Bažnyčioje egzistavo kelios srovės, kovojančios tiek prieš Maskvos patriarchatą, tiek prieš valstybės institucijas. Kalbama apie Krikščionių komitetą tikinčiųjų teisėms SSRS ginti (1976), Poltavos ir Kremenčiuko vyskupo Teodosijaus viešus pasisakymus prieš šiurkštų valstybės kišimąsi į Bažnyčios reikalus, kunigų Petro Zdryliuko²⁰, Vasylio Romaniuko²¹ žmogaus teisių gynimo veiklą, tikinčiųjų protestus prieš masinį bažnyčių ir vienuolynų uždarymą, šventų vietų naikinimą ir kt.

Rimta jėga buvo judėjimas už Ukrainos graikų apeigų Katalikų Bažnyčios atkūrimą, kuris kilo beveik iš karto po 1946 m. Lvivo nekanoninio suvažiavimo (soboro) ir pasireiškė neregistruotų religinių bendruomenių veikimu, tikinčiųjų teises ginančių organizacijų steigimu (Tikinčiųjų ir Bažnyčios teisių gynimo iniciatyvinė grupė (*Ініціативна група захисту прав віруючих і церкву*), vadovaujama Josipo Terelios), daugybe protesto akcijų ir Josipo Slipyjaus, Vasylio Velyčkovskio ir Romano Bachtalovskio teologinių veikalų platinimu.

Dėl valstybės politikos religijos ir Bažnyčios atžvilgiu, Romos katalikų ir žydų bendruomenių atstovai buvo režimo opozicijoje. Labai aktyviai veikė Evangelikų krikščionių baptistų, Septintosios dienos adventistų ir Sekminininkų opoziciniai judėjimai, kūrė nuo valstybės nepriklausomus dvasinius centrus (Evangelikų krikščionių baptistų Bažnyčių

²⁰ *Tarptautinės istorinio švietimo, labdaros ir žmogaus teisių gynimo draugijos „Memorial“ mokslo archyvas* (Maskva), f. 103, aplankas „Represijos“, b. 6, l. 41.

²¹ *UST VŽA* (Ivano Frankivskas), b. 10123-II, t. 1, l. 31–33.

taryba, Ištikimi ir laisvi septintosios dienos adventistai) ir platinę religinius savilaidos leidinius, kreipėsi į pasaulio viešąją opinią.

Disidentų persekiojimas Ukrainos SSR statistikos veidrodyje

Nors XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje–septintojo dešimtmečio pradžioje vykęs desovietizacijos procesas lėmė tam tikrus teigiamus baudžiamųjų ir represinių institucijų veiklos pokyčius (struktūrinė ir politinė teisėsaugos institucijų pertvarka, Vidaus reikalų ministerijos ir KGB darbo kontrolė, neteisėtų stalinizmo epochos represijų aukų rehabilitacija), vis dėlto jį lydėjo, nors žymiai mažesnio masto ir šiek tiek kitokio pobūdžio, tačiau ne mažiau abejotinas ir gėdingas kitaminčių persekiojimas. Teroras kaip politinių oponentų bauginimo ir tramdymo politika šiuo laikotarpiu įgyja kontroliuojamas ir liberalizuotas formas, taikomas labiau selektyviai ir individualiai. Chruščiovinio atšilimo įkarštyje suintensyvėjo represijos prieš buvusius Ukrainos nacionalistų organizacijos (*Організація українських націоналістів, OUN*) ir Ukrainos sukilėlių armijos (*Українська повстанська армія, UPA*) narius, nesankcionuotų streikų, mitingų, demonstracijų dalyvius, „nepaklusnius“, „nepatogias“ ir „niekingas“ konfesijas – Ukrainos graikų apeigų Katalikų Bažnyčią, Evangelikus krikščionis baptistus ir Septintosios dienos adventistus.

Remiantis naujomis realijomis, buvo kuriama ir įstatyminė bei norminė bazė, kuri gerokai išplėtė valdžios institucijų galimybes vykdyti politines represijas (1958 m. gruodžio 25 d. SSRS įstatymas „Dėl baudžiamosios atsakomybės už nusikaltimus valstybei“, įvestas straipsnis „Antisovietinė agitacija ir propaganda“ (Ukrainos SSR baudžiamojo kodekso 62 straipsnis), daugybė KGB prie SSRS Ministrų Tarybos, SSRS generalinės prokuratūros, SSRS Aukščiausiojo Teismo ir jiems pavaldžių respublikinių organų instrukcijų ir rekomendacijų). Nuo 1954 m. (kai buvo įsteigtas Valstybės saugumo komitetas prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos) iki 1964 m. pirmojo pusmečio KGB baudžiamojon atsakomybėn patraukti 793 asmenys už vadinamąją „nacionalistinę veiklą“ Ukrainoje. Per šį dešimtmetį KGB pareigūnai išaiškino ir likvidavo 77 nacionalistines organizacijas ir grupes, kuriose iš viso buvo 601 narys²². Masiškiausios politinės represijos Chruščiovo atšilimo laikotarpiu vyko tokiais metais: 1959 m. buvo suimti 122 žmonės, 1960 m. – 48, 1961 m. – 48, 1962 m. – 115, 1963 m. – 56.

Staugus posūkis neostalinizmo pusėn XX a. septintojo dešimtmečio viduryje nubrėžė naują generalinę kovos su „ukrainiečių nacionalizmu“ ir kitokiu mąstymu Ukrainoje liniją. Archyvinių tardymo bylų statistika leidžia ne tik atkurti politinių represijų mastą, bet ir atsekti tam tikrus to meto baudžiamosios represinės politikos etapus ir modelius.

1965 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. Kyjive, Lvive, Odesoje, Ivano-Frankivske, Ternopilyje, Lucke ir Feodosijoje nuvilnijusi areštų banga, kurios metu KGB sulaukymo centruose buvo

²² Valstybės saugumo organų informaciniai ir specialieji pranešimai partiniams ir sovietiniams organams, 1964 m. sausio – lapkričio mėn, in: *UST VŽA*, f. 16, ap. 3 (1967), b. 2, l. 277.

įkalinti 24 aktyviausi Ukrainos nacionalinio judėjimo nariai (18 iš jų vėliau buvo nuteisti įvairios trukmės laisvės atėmimo bausmėmis), buvo prevencinis valdančiojo režimo išpuolis prieš disidentinį judėjimą Ukrainoje. Vėlesnių metų „antisovietinių elementų“ suėmimų statistika atrodė taip: 1966 m. – 4 žmonės (iš viso 1966 m. Valstybės saugumo komiteto prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos darbuotojai išaiškino 73 organizacijas ir grupes, kurioms priklausė 450 žmonių), 1967 m. – 21, 1968 m. – 10²³.

Kampanija siekiant išnaikinti kitamintybę kaip socialinį reiškinį respublikoje tęsėsi. 1969 m. valstybės saugumo organai atskleidė ir sustabdė 76 grupių, kurias sudarė 335 nariai, organizuotą veiklą. 1969 m. už antisovietinę veiklą baudžiamojon atsakomybėn patraukti 55 asmenys (iš viso 1965–1969 m. KGB už antisovietinę agitaciją ir propagandą Ukrainos SSR baudžiamojon atsakomybėn patraukė 77 asmenis, iš jų 43 asmenys neteisėtus veiksmus atliko individualiai, 34 asmenys buvo dešimties antisovietinių grupių nariai. Be to, remiantis KGB medžiaga, prokuratūros ir policijos teikimu buvo nuteisti 208 asmenys. Vien 1969 m. KGB susekė 245 autorius, kurie per 86 atskirus kartus išplatino 465 lankstinukus ir 383 anoniminius laiškus. Valdantysis režimas siekė įtraukti visuomenę į kovą su disidentais. Remiantis Ukrainos SSR valstybės saugumo organų medžiaga, 1969 m. vadinamosios profilaktinės priemonės buvo taikytos 2697 asmenims, iš jų 808 asmenims, dalyvaujant darbo kolektyvams. Nepaisant įspūdingos kovos su disidentiniu judėjimu statistikos (žinoma, kad nuo 1967 m. iki 1971 m. birželio Ukrainos SSR KGB taikė „profilaktiką“ daugiau kaip 6 000 piliečių), KGB prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos vadovas Vitalijus Nikitčenko atkreipė šalies aukščiausiosios politinės vadovybės dėmesį į didėjantį asmenų, dalyvaujančių kuriant ir platinant priešiško turinio lankstinukus ir anoniminius laiškus, skaičių (nuo 406 asmenų 1968 m. iki 515 asmenų 1969 m.). Specialiųjų tarnybų vadovybei susirūpinimą kėlė ir asmenų, „nesutinkančių“ su esama socialistine santvarka, amžiaus grupė. Nuo 1966 m. jaunesnių nei 25 metų žmonių, kuriems valstybės saugumo tarnybos taikė profilaktines priemones, skaičius kasmet didėjo: 1966 m. – 442 asmenys, 1967 m. – 461, 1968 m. – 581, 1969 m. – 684²⁴.

Yra žinoma, kad 1971 m. sausio–kovo mėn. rengiantis ir vykstant Ukrainos komunistų partijos XXIV suvažiavimui ir SSKP XXIV suvažiavimui, Ukrainos SSR KGB nutraukė dviejų nacionalistinių grupių veiklą Ivano Frankivsko ir Ternopilio srityse, daugiau kaip 100 žmonių už antisovietinius pareiškimus taikytos profilaktikos priemonės, nustatyti 86 asmenys, išplatinę 209 lankstinukus ir 91 anoniminių dokumentų, išaiškinta 15 sovietinių paminklų niokojimo atvejų, 19 asmenų patraukta baudžiamojon atsakomybėn už grasinimus sovietiniams partiniams aktyvistams.

²³ *Ibid.*, ap. 3 (1974), b. 5, l. 284.

²⁴ Valstybės saugumo organų informaciniai ir specialieji pranešimai partiniams ir sovietiniams organams, 1970 m. sausio – gruodžio mėn, in: *UST VŽA*, f. 16, ap. 3 (1974), b. 5, l. 24.

Nepaisant to, kad valdžios struktūros įnirtingai kovojo su įvairiomis intelektualinio pasipriešinimo formomis, necenzūrojamų savilaidos kūrinių platinimas respublikoje ir užsienyje tebebuvo sovietinių specialiųjų tarnybų nekontroliuojama „fronto linija“.

Komunistų partijos vadovybės susirūpinimą dėl išaugusio visuomenės susidomėjimo savilaida atspindėjo SSKP CK 1971 m. birželio 28 d. ir Ukrainos komunistų partijos CK 1971 m. liepos 27 d. nutarimų, bendrai pavadintų „Dėl kovos su neteisėtu antisovietinės ir kitos kenksmingos medžiagos platinimu“²⁵, turinyje. Vykdydamas partinio areopago nurodymus, KGB prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos 1971 m. vasarą pradėjo rengti specialią operaciją kodiniu pavadinimu „Blokas“ (Блок) – priemonės, skirtas neutralizuoti aktyviausius ir tarpusavyje susijusius Ukrainos SSR „nacionalistinius elementus“, susijusius su neteisėtu „antisovietinės ir kitos politiškai kenksmingos medžiagos“, tai yra savilaidos leidinių, platinimu. Pažymėtina, kad praėjus kelioms dienoms po Ukrainos komunistų partijos Centro komiteto nutarimo patvirtinimo, 1971 m. rugpjūčio 9 d. Ukrainos SSR valstybės saugumo organai pradėjo baudžiamąją bylą Nr. 42 dėl nelegalaus žurnalo *Ukrainos biuletenis* gamybos ir platinimo.

Atliekant operatyvinius paieškos veiksmus „Bloko“ ir *Ukrainos biuletenio* bylose, į valstybės saugumo institucijų akiratį pateko Kyjivo, Lvivo, Odesos ir kitų Ukrainos miestų gyventojai: Ivanas Svitlyčnyj, Ivanas Dziuba, Olesis Serhijenko, Ivanas Rusynas, Viačeslavas Čornovilas, Nina Stokratova, Viktoras Nekrasovas, Vasylis Romaniukas, Serhijus Paradžanovas, Vasylis Stusas, Leonidas Seleznenko, broliai Horyniai, Stefanija Šabatura, Ivanas Helis, Zynovija Franko, Jevhenas Sverstiukas, Mykola Plachotniukas, Iryna Kaly nec, Leonidas Pliuščius ir Borysas Antonenko-Davydovyčius. Remdamiesi gauta informacija, valstybės saugumo organai sužinojo, kad „Bloko“ bylos kaltinamieji palaikė ilgalaikius ryšius su vadinamaisiais „demokratais“ iš Maskvos, susijusiais su necenzūruojamo almanacho *Einamųjų įvykių kronika* leidyba, Inicijatyvinės grupės už pilietinių teisių gynimą SSRS veikla, buvo užmezgę ryšius su atskirais „žydų nacionalistais“ ir „Krymo totorių autonominkais“, siekdami sukurti masinį opozicinį judėjimą SSRS. Realizuojant „Bloko“ bylą, 1972 m. buvo įkalinta apie 70 disidentų (tarp jų – Svitlyčnyj, Čornovilas, Sverstiukas, Stusas, Helis, Kaly nec, Šabatura, Romaniukas, Danylo Šumukas, Pliuščius, Plachotniukas, Zinovijus Antoniukas, Seleznenko, Volodymyras Rokeckis, Michailas Osadčis ir kiti).

1976 m. liepos mėn. „Bloko“ operacija, kai KGB prie Ukrainos SSR Ministrų Tarybos aptarė bylos raidos būklę ir priemones jai tobulinti, buvo sustiprinta. KGB savo regionų administracijoms rekomendavo suaktyvinti pastangas neutralizuoti nacionalistinius elementus ir imtis prevencinių veiksmų prieš Helsinkio judėjimo organizatorius ir dalyvius. 1977 metais buvo suimti UHG steigėjai: Rudenko, Tychyjus, Lukjanenko, Marynovyčius, Matusėvyčius. 1979 m. iš UHG gretų buvo išplėsti Berdnykas, Petro ir Vasilis Sičko, Lytvy-

²⁵ Valstybės saugumo organų informaciniai ir specialieji pranešimai partiniams ir tarybiniais organams, 1971 m. sausio – gruodžio mėn, in: *UST VŽA*, ap. 7 (1985), b. 5, l. 68–75.

nas, Vasilis Ovijenko, Josifas Ziselcis. Po metų griežtų bausmių sulaukė Olha Heiko-Matusevič, Horbalis, Vitalijus Kalynyčenko, Petro Rozumnas. Teismo procesas Meško, Stuso, Kandybos, Lesivo ir Sokulskio bylose vyko 1981 m.

KGB specialioji operacija „Blokas“ truko penkiolika metų (paskutiniai dokumentai apie šią operaciją datuojami 1986 m.), tačiau jokie ilgalaikiai persekiojimai nepajėgė sunaikinti disidentų judėjimo, kuris išliko pagrindine jėga, aplink kurią Michailo Gorbačiovo perestrojkos laikotarpiu susitelkė viskas, kas Ukrainos visuomenėje buvo sveika ir pažangu.

Iš viso, vadovaujantis 1958 m. gruodžio 25 d. SSRS įstatymu „Dėl baudžiamosios atsakomybės už nusikaltimus valstybei“ ir 1961 m. balandžio 1 d. įsigaliojusio Ukrainos SSR baudžiamojo kodekso 62 straipsniu („Antisovietinė agitacija ir propaganda“), 1959–1986 m. Ukrainoje baudžiamojon atsakomybėn buvo patraukta 719 žmonių. Per pirmąjį dešimtmetį (1959–1969), kai galiojo SSRS įstatymas dėl nusikaltimų valstybei, buvo represuoti 547 asmenys, o vėlesniais dešimtmečiais (1970–1986) – 172 asmenys. Gilėjant socialinei politinei ir ekonominei krizei ir Gorbačiovo paskelbtos perestrojkos metu sovietinėje visuomenėje prasidėjus demokratizacijos procesams, SSRS valdantysis režimas, spaudžiamas tarptautinės bendruomenės, buvo tiesiog priverstas atsisakyti teroristinių kovos su kitaminčiais metodų, paleisti politinius kalinius iš kalėjimų ir tremties, leisti egzistuoti „neformalioms“ įvairių politinių ir religinių pakraipų grupėms, būreliams ir organizacijoms.

Išvados

XX a. septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais Ukrainoje egzistavo reali opozicija, kuri priešinosi sovietiniam totalitariniam režimui, vykdė sistemingą ir įvairialypę veiklą siekdama demokratizuoti visas visuomenės gyvenimo sritis, stiprinti valstybės kūrimo procesus, formuoti politinę ir teisinę tėvynainių kultūrą. Labiausiai organizuota ir sutelkta jėga buvo ukrainiečių nacionalinis judėjimas, vienijęs intelektualinio elito atstovus ir karštus Ukrainos idėjos šalininkus įvairiuose respublikos regionuose. Siekdamas galutinių tikslų, Ukrainos nacionalinis judėjimas glaudžiai bendradarbiavo su kitomis nekonformistinėmis Ukrainos jėgomis – Krymo totorių, žydų nacionalinių ir religinių judėjimų aktyvistais. Nonkonformistinės jėgos, nepaisant jų specifikos, buvo vienintelė jėga, padėjusi pasiekti demokratinių teisių ir laisvių, kurios atvėrė kelią laisvai visų Ukrainoje gyvenančių tautų raidai.

Sąjunginė ir respublikinė partinė vadovybė oficialiai nepripažino jokios opozicijos režimui egzistavimo, jos atstovus vadino „atskalūnais“ ir „kriminaliniais nusikaltėliais“, tačiau nuosekliai kovojo su nonkonformistinėmis jėgomis. Atsakas į suaktyvėjusį disidentinį judėjimą buvo politinės represijos, vykdomos pasitelkiant išplėtotą baudžiamąjį aparatą ir remiantis atitinkama įstatymų ir kitų norminių teisės aktų baze. XX a. devintojo dešimtmečio antroje pusėje nustojus taikyti terorą ir prievartą kaip valstybės valdymo formą, sovietinė totalitarinė sistema žlugo.

Oleh Bažan

XX a. antros pusės pasipriešinimo judėjimas Sovietų Ukrainoje: esmė, mastai, formos ir metodai

SANTRAUKA

Straipsnyje apžvelgiamos bendros opozicinio judėjimo formavimosi Ukrainoje XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje–devintajame dešimtmetyje tendencijos ir ypatumai, nagrinėjamos protesto judėjimo formos ir metodai, Ukrainos disidentų informacinės ir komunikacijos veiklos specifika. Tyrime daugiausia dėmesio skiriama politinių represijų mechanizmui, Ukrainos SSR baudžiamosios teisės aktų taikymui baudžiant už su oficialia ideologija nesutampančią nuomonę, nustatomas apytikslis respublikos piliečių, represuotų XX a. šeštojo–devintojo dešimtmečių laikotarpiu „už antisovietinę propagandą ir veiklą“, skaičius.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: disidencija, savilaida, politinės represijos, Ukrainos SSR KGB.

Олег Бажан

Антирежимний рух другої половини ХХ ст. в радянській Україні: сутність, масштаби, форми і методи спротиву

РЕЗЮМЕ

У статті висвітлюються загальні тенденції і особливості формування опозиційного руху в Україні в другій половині 1950-х-1980-ті роки, розглядаються форми і методи протестного руху, специфіка інформаційно-комунікаційної діяльності українських дисидентів. У дослідженні акцентується увага на механізмі політичних репресій, застосуванні кримінального законодавства УРСР для покарання за інакодумство, встановлено приблизна кількість репресованих громадян республіки за «антирадянську пропаганду та діяльність в 1950-1980 ті роки.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: дисидентство, самвидав, політичні репресії, Комітет державної безпеки УРСР.